

Аляксандр РЫТАЎ

Фарміраванне новай сацыяльнай іерархіі ў БССР у 1920-я гады: адукацыйны аспект

У навуковай літаратуры па міжваеннаму перыяду гісторыі СССР і БССР шырокае распаўсюджванне атрымаў тэзіс пра нізкі адукацыйны ўзровень савецкай эліты, які стаў адным з галоўных фактараў складвання таталітарнай сістэмы.

У той жа час станаўленне савецкай дзяржавы ў 1920-я гг. было абумоўлена як аб'ектыўнымі сацыяльна-эканамічнымі фактарамі, так і ўнутранай логікай пабудовы пралетарскай дзяржавы — дзяржавы працоўных, якія ў выніку рэвалюцыі атрымалі магчымасць пра-соўвацца ўверх па сацыяльнай лесвіцы.

Падрабязнае даследаванне даных статыстыкі, а таксама такіх масавых крыніц, як анкеты дэлегатаў з'ездаў КП(б)Б 1920-х гг., дазваляе дэтальна разгледзець узровень пісьменнасці і адукацыі як усяго насельніцтва БССР у цэлым, так і яго палітычна актыўнай часткі, а таксама выявіць асноўныя сацыяльныя ўстаноўкі прадстаўнікоў савецкага грамадства.

У пачатку 1920-х гг. асноўная частка насельніцтва краіны, з якой выходзілі новыя кадры кіраўнікоў і арганізатараў, заставалася пераважна малапісьменнай. Так, у 1921 г. сярод людзей ва ўзросце ад 19 да 50 гадоў доля непісьменных складала 69,6%¹. Паводле даных Усесаюзнага перапісу насельніцтва 1926 г., толькі 52,8% людзей ва ўзросце ад 17 да 60 гадоў умелі чытаць і пісаць. Сярод жанчын пісьменныя складалі 33,5%, у той час як у мужчын гэты паказчык быў значна вышэйшы — 73,9%. Нераўнамерная колькасць пісьменных была і ў розных узростах груп, пра што сведчаць даныя табліцы 1.

Табліца 1

Полаўзроставая структура пісьменнасці насельніцтва БССР згодна даным Усесаюзнага перапісу насельніцтва 1926 г.²

Узростава- вая група	Мужчыны			Жанчыны		
	усяго	пісьменныя		усяго	пісьменныя	
		коль-касць	%		коль-касць	%
17—19	156 982	130 317	83,0	184 321	102 893	55,8
20—24	247 962	219 533	88,5	233 641	124 413	53,2
25—29	179 923	154 486	85,9	210 444	84 576	40,2
30—34	138 177	112 299	81,3	149 126	45 237	30,3
35—39	129 078	96 424	74,7	139 857	32 913	23,5
40—44	105 705	70 836	67,0	111 883	19 957	17,8
45—49	91 258	52 319	57,3	96 827	15 221	15,7
50—54	79 414	37 302	47,0	93 658	11 974	12,8
55—59	66 809	26 131	39,1	75 907	9 324	12,3
60 і больш	35 511	9 802	27,6	47 337	3 697	7,8
Усяго	1 230 819	909 449	73,9	1 343 001	450 205	33,5

РЫТАЎ Аляксандр Уладзіміравіч — загадчык сектара міжнароднага маркетынгу, інфармацыі і еўрапейскай дакументацыі ўпраўлення міжнародных сувязей Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Нарадзіўся ў 1977 г. у г. Разань (Расійская Федэрацыя). У 1999 г. закончыў гісторыка-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 2000 г. — магістратуру, у 2004 г. — аспірантуру БДУ. Даследуе сацыяльную гісторыю БССР у 1920-я гг. Аўтар больш за 10 навуковых публікацый.

Як для мужчын, так і для жанчын было характэрна зніжэнне ўзроўню пісьменнасці пры павелічэнні ўзросту людзей. Сярод мужчын самымі пісьменнымі былі людзі ва ўзросце ад 17 да 30 гадоў, прычым найбольшы працэнт пісьменных назіраўся ў групе 20—24-гадовых (88,5%). Сярод жанчын найбольш пісь-

меннымі былі дзяўчаты ва ўзросце ад 17 да 20 гадоў (55,8%).

Нацыянальна-ўзроставая структура пісьменнасці насельніцтва БССР таксама характарызаваўся значнай дыспрапорцыяй у паказчыках прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей, пра што сведчаць даныя табліцы 2.

Табліца 2

Нацыянальна-ўзроставая структура пісьменнасці насельніцтва БССР згодна даным Усесаюзнага перапісу насельніцтва 1926 г. (%)³

Узроставая група	Беларусы		Яўрэі		Рускія		Палякі		Іншыя	
	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.	муж.	жан.
17—19	81,9	50,4	95,2	96,1	83,1	62,3	83,1	74,9	77,5	61,0
20—24	86,5	46,7	95,6	93,8	93,4	69,6	86,1	71,9	90,6	63,0
25—29	84,5	31,8	94,3	88,9	90,1	53,3	87,2	64,5	85,3	60,4
30—34	79,3	22,2	93,1	83,9	86,4	43,3	82,0	56,5	85,6	59,8
35—39	72,3	16,2	90,5	76,6	81,0	34,1	77,9	48,6	82,4	51,6
40—44	63,9	10,5	87,3	69,3	74,1	26,8	73,0	38,4	78,1	47,3
45—49	52,9	7,9	85,7	64,4	65,4	22,5	66,2	34,8	73,5	48,3
50—54	41,3	5,8	82,4	58,4	57,6	18,6	58,9	29,3	69,3	41,0
55—59	32,3	4,0	80,7	51,7	48,9	16,5	52,7	44,6	61,9	41,0
Усё насельніцтва	72,2	27,2	90,9	80,7	84,4	44,8	77,1	56,1	83,1	55,1

Асабліва вылучалася яўрэйскае насельніцтва, колькасць пісьменных сярод якога была самай высокай — 90,9% у мужчын і 80,7% у жанчын, прычым колькасць пісьменных ва ўзроставай групе людзей ад 20 да 24 гадоў сярод яўрэяў даходзіла да 95,6%. Для яўрэйскага насельніцтва было характэрна і даволі роўнае размеркаванне пісьменных як паміж узроставымі групамі, так і паміж мужчынамі і жанчынамі. Значнай была колькасць пісьменных жанчын сярод польскага насельніцтва. У той жа час асноўная маса жанчын БССР, прадстаўленая ў першую чаргу беларускімі сялянкамі, па-ранейшаму заставалася самай непісьменнай часткай грамадства.

Нізкі ўзровень пісьменнасці насельніцтва сур'ёзна ўскладняў вырашэнне задач па эканамічнаму, культурнаму і сацыяльнаму пераўтварэнню грамадства. З першых гадоў Савецкай улады ў БССР пачалася карэнная перабудова сістэмы народнай адукацыі, накіраваная на ліквідацыю непісьменнасці, увядзенне ўсеагульнай пачатковай адукацыі і на падрыхтоўку кваліфікаваных кадраў для народнай гаспадаркі. У сістэме народнай адукацыі выдзеліліся наступныя ўзроўні адукацыі — пачатковая, базавая сярэдняя, агульная сярэдняя, сярэдняя спецыяльная і вышэйшая.

Для характарыстыкі адукацыйнага ўзроўню людзей у савецкай статыстыцы выкарыстоўваліся такія паняцці, як дамашняя адукацыя, ніжэйшая/пачатковая адукацыя (асобы, якія скончылі пачатковую шко-

лу), сярэдняя адукацыя (тыя, хто прайшоў праграму сярэдняй агульнаадукацыйнай школы альбо сярэдняй спецыяльнай ці прафесійна-тэхнічнай установы), вышэйшая адукацыя.

Большавікі лічылі, што галоўны ўпор пры правядзенні “культурнай рэвалюцыі” трэба зрабіць на тэхнічныя прадметы і практычныя навыкі, а таксама на ідэалагічную работу. “Інжынеры і тэхнікі, адданыя камуністычным ідэалам, з’яўляюцца самым каштоўным сацыяльным тыпам”, — адзначаў М.Бухарын у 1922 г.⁴. Арыентацыя на “практычнасць” і “прагматызм” захоўвалася на працягу 1920-х гг. і пранізвала ўсе ўзроўні адукацыі. Разгалінаваная сетка адукацыйных устаноў розных тыпаў і накіраванасці дазволіла ў сціслыя тэрміны значна павысіць адукацыйны ўзровень насельніцтва. Аднак у цэлым у грамадстве ў 1920-я гг. пераважалі людзі з ніжэйшай і пачатковай адукацыяй. Менавіта з гэтай катэгорыі асоб фарміравалася новая сацыяльная эліта рабоча-сялянскай дзяржавы. Так, напрыклад, са 122 рабочых-вылучэнцаў 15 прамысловых прадпрыемстваў БССР у 1923—1925 гг. толькі трое мелі сярэдняю адукацыю, астатнія — ніжэйшую⁵.

Сярод служачых савецкіх органаў улады і дэлегатаў з’ездаў Саветаў рознага ўзроўню на працягу 1920-х гг. колькасць людзей з ніжэйшай і дамашняй адукацыяй альбо поўнаасцю непісьменных вар’іравалася ад 64% да 97%. Пра гэта сведчаць даныя табліц 3 і 4.

Табліца 3

Адукацыйны ўзровень членаў Саветаў і дэлегатаў з'ездаў Саветаў рознага ўзроўню ў 1923—1927 гг. (%)

Адукацыя	Сельскія саветы	Валасныя з'езды	Павятовыя/акруговыя з'езды Саветаў		Гарадскія саветы			Змены ў гарадскіх саветах у 1923—1927 гг.
	1923—1924	1924	1924	1927	1923—1924	1924—1925	1927	
Вышэйшая	—	0,3	1,2	3,2	3,7	3,7	3,9	+0,2
Сярэдняя	3	9,2	22,8	18,3	24,3	19,2	20,7	-3,6
Ніжэйшая	37,4	40,1	48,6	59,2	38,4	52,4	55,5	+17,1
Дамашняя	56,3	47,1	27,4	18,3	33,2	23,4	19,0	-14,2
Непісьменныя	3,3	3,3	0	1	0,4	1,3	0,9	+0,5

Табліца 4

Адукацыйны ўзровень служачых выканкамаў БССР рознага ўзроўню ў 1923—1927 гг. (%)⁶

Адукацыя	Валасныя/раённыя выканкамы		Змены ў валасных/раённых выканкамах у 1923—1927 гг.	Павятовыя/акруговыя выканкамы		Змены ў павятовых/акруговых выканкамах у 1923—1927 гг.
	1923—1924	1927		1923—1924	1927	
Вышэйшая	—	1,4	+1,4	3,8	4,8	+1
Сярэдняя	13,2	18,8	+5,6	32	21,1	-10,9
Ніжэйшая	46,2	66,6	+20,4	43,9	60,7	+16,8
Дамашняя	39,6	11,8	-27,8	20,3	12,9	-7,4
Непісьменныя	1	1,4	+0,4	—	0,5	+0,5

Найменш адукаванымі былі работнікі сельскіх саветаў. На гэтым узроўні ўлады колькасць людзей з адукацыяй не вышэй за пачатковую школу ў 1923 г. дасягала 97%. На наступнай “прыступцы” ўладнай вертыкалі — валасным/раённым узроўні — адукацыйны ўзровень паляпшаўся. Яшчэ вышэйшым быў адукацыйны ўзровень членаў гарадскіх саветаў дэпутатаў і павятовых/акруговых выканаўчых камітэтаў. Такім чынам, назіралася прамая сувязь паміж сацыяльным статусам чалавека і яго ўзроўнем адукацыі, паколькі больш адказная праца патрабавала ад работнікаў больш трывалых ведаў і адукаванасці. Аднак “паляпшэнне” адукацыйнага ўзроўню савецкіх служачых адбывалася перш за ўсё за кошт змяншэння колькасці неадукаваных альбо малаадукаваных асоб і павелічэння колькасці людзей з пачатковай і сярэдняй адукацыяй.

Тэндэнцыя да “ўсярэднення” адукацыйнага ўзроўню савецкіх работнікаў прасочвалася на працягу ўсіх 1920-х гг. Змены ў адукацыі служачых валаснога/раённага, гарадскога і павятовага/акруговага ўзроўняў у 1923—1927 гг. адбываліся галоўным чынам за кошт скарачэння асоб з дамашняй адукацыяй (на 27,8%, 14,2% і 7,4% адпаведна) і павелічэння колькасці людзей з ніжэйшай адукацыяй (на 20,4%, 17,1% і 16,8% адпаведна).

Сярод палітычна актыўнай часткі грамадства — членаў партыі — таксама пераважалі асобы з адука-

цыяй ніжэй за сярэднюю. Паводле даных Усебеларускага перапісу членаў і кандыдатаў у члены КП(б)Б 1924 г., 7 646 членаў КП(б)Б (76,7%) мелі пачатковую (4 856 чалавек (48,7%) альбо дамашнюю (2 790 чалавек (28,0%) адукацыю. Вышэйшую адукацыю мелі 63 чалавекі (0,6%), сярэднюю — 637 (6,4%), адукацыю вышэй за пачатковую — 1 487 (14,9%). Непісьменнымі былі 18 членаў партыі (0,2%), 126 членаў партыі (1,3%) не пазначылі свой узровень адукацыі⁷.

Адукацыйны ўзровень камуністаў, якія ў 1920-я гг. прымалі ўдзел у партыйных з'ездах, заставаўся такім жа нізкім, як і ў цэлым па краіне: 71,3% дэлегатаў з'ездаў КП(б)Б (1921—1932 гг.) мелі дамашнюю і ніжэйшую адукацыю. На розных прыступках сацыяльнай іерархіі адукацыйны ўзровень камуністаў меў шэраг адрозненняў, аднак у цэлым пераважалі людзі з адукацыяй ніжэй за сярэднюю (гл. табліцу 5).

Сярод “партыйцаў” найбольш адукаванымі былі кіруючыя і радавыя работнікі цэнтральных органаў улады, устаноў і прадпрыемстваў. Менш адукаванымі былі камуністы, якія займалі ніжэйшыя прыступкі іерархіі, — сакратары пярвічных арганізацый. Так, 83,3% асоб гэтай катэгорыі мелі толькі дамашнюю і ніжэйшую адукацыю.

На працягу 1920-х гг. адбывалася паступовае змяншэнне колькасці людзей з дамашняй адукацыяй і значнае павелічэнне колькасці людзей з ніжэйшай (гл. табліцу 6).

Табліца 5

Адукацыйны ўзровень дэлегатаў партыйных з'ездаў у разрэзе занятасці (%)
(паводле даных анкет дэлегатаў V, VI, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV з'ездаў КП(б)Б)⁸

Сацыяльны статус	Адукацыя			
	вышэйшая	сярэдня	ніжэйшая	дамашняя
Адказныя работнікі цэнтральных органаў улады, устаноў, прадпрыемстваў	12,4	29,4	44,2	14,0
Адказныя работнікі мясцовага ўзроўню	2,6	23,4	58,5	15,5
Камандны састаў арміі	3,4	33,2	60,3	3,1
Работнікі цэнтральных і мясцовых органаў, устаноў, прадпрыемстваў	6,1	26,0	49,6	18,3
Кіраўнікі пярвочных арганізацый	1,9	14,8	69,9	13,4

Табліца 6

Адукацыйны ўзровень дэлегатаў партыйных з'ездаў у 1920-я—пачатку 1930-х гг. (%)
(паводле даных анкет дэлегатаў V, VI, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV з'ездаў КП(б)Б)⁹

Адукацыя	З'езды								
	V	VI	VII	VIII	IX	XI	XII	XIII	XIV
	1921 г.	1922 г.	1923 г.	1924 г.	1925 г.	1927 г.	1929 г.	1930 г.	1932 г.
Вышэйшая	8,7	5,1	7,6	5,0	7,5	5,1	4,6	7,2	3,7
Сярэдняя	42,1	38,4	32,1	23,8	29,3	15,0	20,5	23,6	19,0
Ніжэйшая	24,6	29,3	33,4	52,0	46,9	62,9	55,9	51,8	73,9
Дамашняя	24,6	27,2	26,9	19,2	16,3	17,0	19,0	17,4	3,4

Такім чынам, назіралася павелічэнне прадстаўніцтва людзей з ніжэйшай і дамашняй адукацыяй і скарачэнне прадстаўніцтва камуністаў, якія мелі сярэднюю і вышэйшую адукацыю. Гэта сведчыць пра паступовае ўцягванне ў сацыяльна-актыўную частку грамадства малаадукаваных людзей, якія прайшлі навучанне па праграме сямігадовай агульнаадукацыйнай школы і ніжэй. У выніку адукаваныя людзі проста раствараліся ў агульнай масе людзей з ніжэйшай адукацыяй.

Змяншэнне колькасці непісьменных і малапісьменных людзей было натуральным вынікам праекта ліквідацыі непісьменнасці і ўвядзення ўсеагульнай пачатковай адукацыі. У ходзе “культурнай рэвалюцыі” найменш адукаваныя людзі паступова павышалі свой адукацыйны ўзровень. Аналіз змен у графе “адукацыя” ў дэлегатаў, якія прымалі ўдзел у з'ездах больш за адзін раз, паказаў, што ў 24 выпадках дамашняя адукацыя змянілася на ніжэйшую, у 2 — дамашняя на сярэднюю, у 11 — ніжэйшая на сярэднюю, у 6 — сярэдняя на вышэйшую¹⁰.

Павелічэнне колькасці людзей з ніжэйшай адукацыяй было вынікам “культурнага скачка” — масавага далучэння непісьменных людзей да азоў ведаў. Большасць прадстаўнікоў новай сацыяльнай эліты дастаткова хутка прайшла шлях ад непісьменнасці да малой пісьменнасці. Навуковыя даследаванні сведчаць, што падобны рэзкі пераход у большасці выпадкаў дэфармуе ўсю структуру пазнавальных працэсаў чала-

века. Па-першае, людзі страчаюць характэрныя для традыцыйнай свядомасці асцярожнасць і недаверлівасць. Па-другое, “далучаныя” да граматы становяцца асабліва даступнымі для ўздзеяння слова, афіцыйных крыніц інфармацыі¹¹. Так, у перыяд партыйных дыскусій 1926—1927 гг. пры адсутнасці якога-небудзь альтэрнатыўнага пункту гледжання члены партыі ў асноўным не задумваліся над правільнасцю альбо няправільнасцю “лініі ЦК” і інтуітыўна ішлі за большасцю. Напрыклад, на адным са сходаў Капаткевіцкай раённай арганізацыі Камуністычнай партыі радавыя члены так тлумачылі сваю пазіцыю: “...цяжка арыентавацца па прычыне нашай слабай падрыхтоўкі, але ў душы мы за большасць ЦК”¹².

Масавы прыток малаадукаваных людзей у партыю адбываўся ўжо з першых гадоў Савецкай улады: пачынаючы з 1917 г. прадстаўніцтва малаадукаваных людзей у партыі няўхільна павялічвалася (гл. табліцу 7).

Карэнны пералом у адукацыйным узроўні членаў партыі наступіў у 1924 г. Калі сярод камуністаў, якія ўступілі ў партыю да 1924 г., сярэдні працэнт тых, хто меў дамашнюю і ніжэйшую адукацыю, складаў 66,5%, то ў наступным ён павялічыўся да 85,8%.

Відавочна, што сама логіка пабудовы дзяржавы рабочых і сялян замацоўвала ў сацыяльна-культурнай практыцы ўстаноўку на “простага чалавека”, які “ва ўніверсітэтах не навучаўся”, надзяляла яго якасцямі сапраўднай дабрыні і маральнасці.

Адукацыйны ўзровень дэлегатаў партыйных з'ездаў у разрэзе партыйнага стажу (%)
(паводле даных анкет дэлегатаў V, VI, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV з'ездаў КП(б)Б¹³)

Адукацыя	Гады ўступлення ў партыю							
	Да 1917 г.	1917 г.	1918—1920 гг.	1921—1923 гг.	1924 г.	1925—1926 гг.	1927 г.	1927 г. і далей
Вышэйшая	8,9	6,8	6,4	3,7	0,6	1,4	4,3	0,0
Сярэдняя	26,8	26,7	25,9	28,8	13,5	10,3	14,3	12,4
Ніжэйшая	47,4	51,2	50,6	52,5	71,2	75,8	70,0	80,2
Дамашняя	16,9	15,3	17,1	15,0	14,7	12,5	11,4	7,4

Аналіз графы “адукацыя” ў анкетах дэлегатаў з'ездаў партыі пацвердзіў, што ўстаноўка на “простага” чалавека аказвала сур'ёзны ўплыў на канструаванне сваёй сацыяльнай ідэнтычнасці партыйнымі актывістамі ў 1920-я гг. Даволі часта ўзровень адукацыі ў некаторых дэлегатаў аказваўся ніжэйшым, чым на папярэднім з'ездзе. У 28 выпадках сярэдняя адукацыя змянілася на ніжэйшую, у 7 — вышэйшая на сярэднюю, у 6 — ніжэйшая на дамашнюю, у 2 — сярэдняя на дамашнюю¹⁴.

Нават калі ўлічыць, што крытэрыі вызначэння ўзроўню адукацыі не заўсёды былі зразумелыя для многіх дэлегатаў, масавасць і накіраванасць заніжэння ўзроўню адукацыі відавочная. Магчыма, яна адлюстроўвала схаваныя спосабы сацыяльнай камунікацыі. Своеасабліва “мода” на ніжэйшую адукацыю была натуральнай з'явай ва ўмовах, калі асноўнымі крыніцамі фарміравання новай сацыяльнай іерархіі з'яўляліся два базісныя сацыяльныя слаі — рабочыя і сяляне.

Праверкі анкетных і біяграфічных звестак работнікаў цэнтральнага партыйнага апарата, якія праводзіліся сакрэтным аддзелам ЦК КП(б)Б у канцы 1920—пачатку 1930-х гг., паказалі, што “заніжэнне” адукацыйнага ўзроўню было распаўсюджанай з'явай. Мэтай такога “заніжэння” ў большасці выпадкаў было імкненне людзей адпавядаць вобразу працоўнага. Адпаведнасць гэтаму вобразу дазваляла чалавеку атрымліваць прамыя матэрыяльныя выгоды, а таксама дэманстраваць прыналежнасць да агульнапрынятых сацыяльных каштоўнасцей. Напрыклад, праверка біяграфічных звестак загадчыка канцылярыі ўпраўлення справамі ЦК КП(б)Б А.Звірбула выявіла, што ён “скрыў, што закончыў 8 класаў гімназіі”, а таксама “пазначаў у анкеце 1929 г., што адукацыю мае толькі 4 класы сельскай школы”¹⁵.

Фарміраванне новай сацыяльнай іерархіі ўскладнялася па прычыне нізкага адукацыйнага ўзроўню рабочых і сялян, якіх вылучалі ў апарат. “Частка вылучэнцаў у пачатку работы аказалася малапільнымі і палітычна слаба развітымі”. У партыйных справах адзначалася іх “недастатковая развітасць, незнаёмства са спецыяльнымі тэхнічнымі пытаннямі і навыкамі, няведанне законаў”, што “вельмі перашкаджала вылучэнцам усведаміць, ахапіць і засвоіць больш ці менш усебакова нават вузкую спецыяльную вобласць працы”¹⁶.

Масавы прыток у органы кіравання рабочых і сялян з ніжэйшай адукацыяй прыводзіў да зніжэння аўтарытэту адукаваных людзей, узмацнення недаверу да “спецыялістаў” і інтэлігенцыі. Гэта фактычна пераводзіла сацыяльныя канфлікты паміж рознымі катэгорыямі савецкай эліты ў “культурную” плоскасць. У 1925 г. ЦК КП(б)Б прааналізаваў вынікі прыёму ў партыю настаўнікаў, якіх, паводле звестак з акруговых камітэтаў, у большасці выпадкаў разглядалі як “элемент чужы і палітычна далёкі ад партыі”¹⁷. Паводзіны настаўніцтва ў ходзе перавыбараў у сельскія саветы ў 1926 г. падавалі, як правіла, у негатыўным свеце: школьныя работнікі аказвалі “малое садзейнічанне”, удзел настаўнікаў быў “зусім дрэнным”, частка з іх “стаяла на баку сераднякоў” альбо “папоўскай ячэйкі”¹⁸. Адзначаліся таксама “антысавецкія настроі інтэлігенцыі, часткі настаўніцтва і прафесуры”¹⁹.

У сярэдзіне 1920-х гг. у камсамольскіх колах атрымаў распаўсюджванне зневажальны тэрмін “інтэлігентшчына”. Яго выкарыстоўвалі пры апісанні ліберальных настрояў, якія пазбаўлены бальшавіцкай “цвёрдасці”²⁰. У другой палове 1920-х гг. супрацьпастаўленне рабочых, сялян і інтэлігенцыі стала асабліва відавочным: на XI з'ездзе КП(б)Б (1927 г.) адзначалася, што “колькасць інтэлігентаў у апарате памяншаецца па меры павелічэння актыўнасці і культурнасці шырокіх рабочых мас”²¹.

Сітуацыю ў вышэйшай школе можна ахарактарызаваць наступным чынам. З аднаго боку, у большасці дарэвалюцыйнай універсітэцкай прафесуры рабфакі выклікалі жорсткае непрыняцце, паколькі здаралася, што выпускнікі гэтых факультэтаў не мелі базавых здольнасцей пісаць і чытаць²². З другога боку, у асяроддзі пралетарскай моладзі павялічваўся недавер да выкладчыкаў і настаўнікаў. Амерыканскі даследчык М.Фокс адзначаў, што ў 1920-я гг. “слова прафесар становілася непаважлівым”²³. У ВНУ адчуваўся падзел студэнтаў на пралетарыяў і непралетарыяў. Паводле меркаванняў канадскага даследчыка П.Канечнага, выпускнікі рабфакаў адыгралі ў 1920-я гг. вырашальную ролю ў нагнятанні “класавай вайны” супраць “буржуазнага студэнцтва” ў ВНУ²⁴. Ужо ў другой палове 1920-х гг. у асяроддзі “новага” студэнцтва поўнасьцю ўзяў перавагу бальшавіцкі кірунак. У палітзводках за 1926 г. адзначалася, што “студэнцтва, асабліва малодшых курсаў, ідзе цалкам і поўнасьцю пад кіраўніцтвам нашай партыі (КП(б)Б. — **А.Р.**)”²⁵.

Зыгдз Кр *Аршанск*
АНКЕТА №*) *45* *247*
247
 Партзбездз

I. Удзельніка *XI*
 II. Мандат № *45*
 III. З якім голасам удзельнічае (пастаноўчым, дарадчым) *дарадчым*

1. Прозьвішча, імя і імя па бацьку *Саевіч Плат. Вас.*
 2. Стан (мужчына, жанчына) *Муж.*
 3. Год нараджэння *1892*
 4. Адукацыя (самавучка, ніжэйшая, сярэдняя, вышэйшая, падкрэсьліць)
 5. Адносіны да ваеннай службы: (а) ваеннаслужачы, б) аслабанёны, в) на вучоце — у якасці каго — пасада, катэгорыя) *на вуч. старш. падп. скарт*
 6. Соцыяльнае палажэнне (рабочы, селянін, служачы і інш.) *Служ.*
 7. Асноўная професія да ўступлення ў КП(б)Б *селян. гасп.*
 8. Нацыянальнасць *Беларус*
 9. Партстаж (месяц, год) *V — 1917г.*
 10. Ці быў у другіх партыях (якіх і як доўга) *не*
 11. Адносіны да ЛКСМБ *не састаіць*
 12. Асноўная работа альбо заняткі, выпаўняемыя ў сучасны момант (установа альбо прадпрыемства, у якасці каго — рабочага, служачага) *Горайскі Рабфрак, ўракан і выкладчык*

*) Кожны дэлегат павінен даваць адказы на запытанні анкеты поўныя і дакладна напісаныя.

13. Ці састаіць сябрам партыйнага камітэту, які дае справаздачу а сваёй рабоце перад даным зьездам *не*
 14. Ці быў дэлегатом (з пастаноўчым голасам) папярэдняга зьезду *не*
22/XI — 24 м-цу 1927 г.
 Подпіс *Саевіч*

Анкета дэлегата XI з'езда КП(б)Б Платона Васільевіча Саевіча. 1927 г.

КОМУНІСТЫЧНАЯ ПАРТЫЯ (большавікоў) БЕЛАРУСІ

Мандат № 113

АНКЕТА

дэлегата XIV з'езду КП(б)Б

1. Прозьвішча Саевіч імя Платон па бацьку Васільевіч
2. Якой арганізацыяй абран Менскай
3. З якім голасам: рашаючым, дарадчым (падкрэсьліць).
4. Стан: мужчына, жанчына (падкрэсьліць).
5. Узрост (колькі год) 39 лет 6. Нацыянальнасьць Беларусь
7. Політычная адукацыя (ці скончыў, альбо вучыцца ў партыйна-навучальнай установе і якой: Комвуз, СПШ, курсы марксызму, курсы партактыву і г. д.)
скончыў Комвуз (Сьвердлаўскі Менск)
8. Агульная адукацыя: ніжэйшая, сярэдняя, вышэйшая (падкрэсьліць).
9. Соцыяльнае становішча: рабочы, селянін, служачы і інш. (падкрэсьліць).
10. Асноўная профэсія і спецыяльнасьць да ўступленьня ў КП(б)Б
настаўнік пачатк. школы
11. Партстаж (месяц, год уступленьня ў партыю) 1917 г., май
12. Ці быў у другіх партыях (у якіх, калі і як доўга)
не
13. Ці зьяўляецца членам ЛКСМБ: да, не (падкрэсьліць).
14. Асноўная работа альбо занятак у сучасны момант і ў якасьці каго (паказаць больш падрабязна): выкладчык курсу "Ленінізм"
у Рэктар Комвузу ім. Леніна
15. Назва прадпрыемства, установы і г. д., дзе зараз працуе
Комвуз Беларусі ім. Леніна
16. Адносіны да вайскавай службы (ці састаіць на вайсковым вучоце і ў якасьці каго)
на вайсковым вучоце на кароткай Ч.П.В.
17. Ці зьяўляецца членам ЦК альбо ЦКК КП(б)Б не
18. Ці быў дэлегатом зьездаў КП(б)Б і якіх XII і XIII.
19. Якую партыйную ня платную работу выконвае (у парадку нагрузкі і па выбару)
старш. Т.В.М.Ж.Б., прапагандыст-дакладч., кансультант
зв. бюро парткому камвузу і інш.
20. Хатні адрас Менск, Універсітэцкай 29.

22 студзеня 1932 г.

Подпіс

Саевіч

Друк. Імя Сталіна вых. № 90

Анкета дэлегата XIV з'езда КП(б)Б Платона Васільевіча Саевіча. 1932 г.

Ва ўмовах унутрыпартыйных дыскусій “непралетарскую” студэнцкую моладзь часта атаясамлівалі з варожай апазіцыяй. Так, на XI з’ездзе КП(б)У 1927 г. адзін з выступаючых адзначаў, што “трацкісцкія шматлікія падгалоскі знаходзяцца галоўным чынам у ВНУ”²⁶. На тым жа з’ездзе з гонарам гаварылася пра тое, як на палітычных сходах “разносяць нашых апазіцыйных прафесараў радавыя члены партыі”²⁷. У “Сводке о политических настроениях различных групп населения” за 1926 г. адзначалася, што “сярод прафесуры аўтарытэт партыі ўсё яшчэ слабы”²⁸.

Павелічэнне “актыўнасці” і “культурнасці” шырокіх мас, такім чынам, з’яўлялася неабходнай умовай для фарміравання новай сацыяльнай іерархіі пралетарскай дзяржавы. Важным элементам рэалізацыі “культурнай рэвалюцыі” было “ўзмацненне камуністычнага выхавання” працоўных. Авалоданне “палітычнай граматай” становілася больш рашаючым фактарам паспяховага вылучэння ў апарат кіравання, чым адукацыя альбо прафесіянальная падрыхтоўка.

Да канца 1920-х гг. сістэма палітычнай адукацыі набыла закончаную форму ў выглядзе сеткі палітыка-адукацыйных устаноў рознага ўзроўню. У гэты час у структуры “палітпросветадукацыі” існавалі наступныя ўстановы і праграмы падрыхтоўкі і перападрыхтоўкі: школы палітграматы нармальнага тыпу; школы палітграматы скарачанага тыпу; вячэрнія савецкія партыйныя школы; курсы пры вячэрніх партыйных школах для арганізацыйных работнікаў і прапагандыстаў; курсы палітграматы 1 і 2 катэгорый; прадметныя гурткі па ленінізму, гісторыі рабочага руху, гісторыі партыі, палітэканоміі, эканамічнай палітыцы, бягучай палітыцы; стацыянарныя і перасоўныя школы на вёсцы; прадметныя гурткі ў перасоўных школах па ленінізму, палітэканоміі, гісторыі партыі, гісторыі класавай барацьбы, па бягучай палітыцы, вывучэнню статута і праграмы ВКП(б)²⁹.

“Палітычная адукаванасць” стала неад’емнай часткай сацыяльнага профілю камуністаў і знайшла сваё адлюстраванне ў савецкай статыстыцы. Так, у анкетах XIV з’езда КП(б)У 1932 г. дэлегаты пазначалі не толькі ўзровень сваёй агульнай адукацыі, але і “палітычную адукаванасць”. Пяцьсот удзельнікаў гэтага з’езда (больш за палову ад агульнай колькасці дэлегатаў) атрымалі “палітычную адукацыю” ў спецыялізаваных навучальных установах рознага тыпу: у Інстытуце Чырвонай Прафесуры (2 чалавекі), Акадэміі камуністычнага выхавання імя Н.К.Крупскай (адзін чалавек), камуністычных універсітэтах (115), ваенна-партыйных школах і акадэміях (26), партыйных школах рознага ўзроўню (193), курсах партыйнага актыву (151), палітычных гуртках (12 чалавек)³⁰. Астатнія дэлегаты “палітычнай адукацыі” не мелі.

Большая частка членаў Камуністычнай партыі прайшла праз сістэму камуністычных ВНУ і савецка-партыйных школ, а таксама праз спецыялізаваныя курсы партыйнага актыву пры ЦК КП(б)У і іншых партыйных органаў. Гэта было новае пакаленне савецкіх арганізатараў і грамадзянаўцаў — людзей, якія доб-

ра засвоілі ключавыя паняцці і сімвалы савецкай дзяржавы.

Большасць “палітычна адукаваных” членаў партыі займала кіруючыя пасады агульнарэспубліканскага і мясцовага ўзроўня, а таксама пасады сакратароў пярвічных партыйных арганізацый. Так, з 500 “палітычна адукаваных” дэлегатаў XIV з’езда КП(б)У 103 чалавекі былі адказнымі работнікамі цэнтральных органаў, устаноў і прадпрыемстваў; 7 — работнікамі цэнтральных і мясцовых органаў, устаноў і прадпрыемстваў; 142 — адказнымі работнікамі мясцовага ўзроўню; 116 — кіраўнікамі пярвічных арганізацый; 53 — прадстаўнікамі каманднага саставу арміі; 67 — рабочымі і служачымі нізавога ўзроўню; 9 — навучэнцамі. У трох анкетах даныя неразборлівыя. Акрамя таго, з 500 камуністаў, якія прайшлі праз сістэму палітычнай адукацыі, 138 (27,6%) займалі пасады з наменклатурнага пераліку³¹.

Такім чынам, фарміраванне новай сацыяльнай эліты адбывалася за кошт вылучэння ў апарат кіравання людзей, якія ў першую чаргу былі “палітычна адукаваныя”, а не прафесіянальна кваліфікаваныя. Адзначым, што сярод выдзеленай групы “палітычна адукаваных” дэлегатаў XIV з’езда КП(б)У дамінавалі людзі з ніжэйшым узроўнем адукацыі. Іх было 380 чалавек. Дэлегатаў з сярэдняй адукацыяй было 96, з дамашняй — 9, з вышэйшай — 10 чалавек. Узровень адукацыі не пазначаны ў 5 з 500 анкет.

Гэтыя даныя яшчэ раз сведчаць пра тое, што ў савецкім грамадстве дамінавала ўстаноўка на “малаадукаванасць” як своеасаблівы паказчык сацыяльнай прыналежнасці да пралетарыяту. Відавочна і тое, што залогам паспяховага перамяшчэння рабочых і сялян уверх па сацыяльнай лесвіцы з’яўлялася іх палітычная падрыхтаванасць.

Амерыканская даследчыца Ш.Фіцпатрык адзначала, што супярэчнасць паміж двума прыняцымі падбору кадраў (прафесіянальнай кампетэнтнасцю і палітычнай падрыхтаванасцю), якая існавала на працягу 1920-х гг., абвастрылася напярэдадні прыняцця пяцігадовага плана 1928/29—1932/33 гг. і азнаменавалася пачаткам афіцыйнага курсу на недавер “спецам”³². “Малаадукаваным членам партыі, якія акрамя ўсяго іншага баяліся, што іх падманваюць, запалохваюць альбо маніпулююць людзі, якія пераўзыходзяць іх па культурнаму і сацыяльнаму ўзроўню, часта здавалася, што партыйнае кіраўніцтва перыяду нэпа недаацэньвае пагрозу, якая зыходзіць ад схаваных класавых ворагаў, і яны з адабрэнным адзываліся пра новую палітыку “ўзмацнення пільнасці”³³. Вострая антыінтэлігенцкая, “спецаедская” палітыка партыйнага кіраўніцтва канца 1920-х гг. карысталася шырокай падтрымкай у радавых членаў партыі і з’яўлялася натуральным вынікам сацыяльных працэсаў напярэдніх 10 гадоў.

Такім чынам, “культурная рэвалюцыя” з’яўлялася састаўной часткай усеагульнай праграмы перабудовы грамадства на “сацыялістычных пачатках”. Ва ўмовах малой адукаванасці асноўнага насельніцтва гарадоў і сельскай мясцовасці яна набывала вельмі

вострую форму, паколькі поспех фарміравання новай сацыяльнай эліты быў прама звязаны з магчымасцю рабочых і сялян займаць кіруючыя пасады ў адміністрацыйна-гаспадарчай і вытворчай сферах. Неабходнасць чэрпаць новыя кадры служачых з малаадукаваных сацыяльных слаёў, з аднаго боку, зніжала аўтарытэт адукаваных людзей, а з другога — пераводзіла сацыяльныя канфлікты ў “культурную” плоскасць.

Важнае значэнне ў працэсе канструявання сацыяльнай ідэнтычнасці чалавека набывала нізкая адукацыя як састаўная частка вобразу “чалавека працы”. Пры гэтым уключэнне людзей у сістэму ўладных адносін адбывалася перш за ўсё за кошт далучэння да “камуністычнай адукацыі” праз авалоданне “палітычнай граматай”. У выніку ў асяроддзі сацыяльна-актыўнай часткі грамадства ўзмацнялася падазронасць у адносінах да інтэлігенцыі і спецыялістаў, узнікала патрэба ў дакладным і простым уяўленні пра навакольную рэчаіснасць, у адчуванні ўпэўненасці ў будучых перспектывах.

¹ Сянькевіч Г.Р., Трухан А.В., Ціток З.М. Народная адукацыя і педагогічная навука ў Беларусі (1917—1945). Мн., 1993. С. 25.

² Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. X. БССР. Отдел I: Народность, родной язык, возраст, грамотность. М., 1928. С. 66—69.

³ Там жа.

⁴ Биггарт Дж. Бухарин, “культурная революция” и истоки сталинизма // Отечественная история. 1994, № 2. С. 95.

⁵ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2034, арк. 249 адв.

⁶ Статистический ежегодник 1923—1924 гг. Мн., 1925. С. 418—425; Статистический ежегодник 1924—1925 гг. Вып. 1. Мн., 1926. С. 148—149; Статистический ежегодник 1925—1926 гг. Мн., 1928. С. 166—167, 170—171.

⁷ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1716, арк. 8.

⁸ Там жа. Спр. 419—421, 690, 691, 1010, 1011, 1258, 1259, 1988, 3097, 3098, 4313, 4314, 4748, 5602—5605.

⁹ Там жа.

¹⁰ Там жа.

¹¹ Кузнецов И.С. Проклятием заклеянные? Социально-психологические предпосылки российского тоталитаризма. Новосибирск, 1994. С. 63—65.

¹² НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2724, арк. 85.

¹³ Там жа. Спр. 419—421, 690, 691, 1010, 1011, 1258, 1259, 1988, 3097, 3098, 4313, 4314, 4748, 5602—5605.

¹⁴ Там жа.

¹⁵ Там жа. Спр. 3081, арк. 56—57.

¹⁶ Там жа. Спр. 2837, арк. 26.

¹⁷ Там жа. Спр. 1706, арк. 16.

¹⁸ Там жа. Спр. 2766а, арк. 10.

¹⁹ Там жа. Спр. 3448, арк. 23.

²⁰ Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // Вопросы истории. 1993, № 8. С. 23.

²¹ XI з’езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). Мн., 1928. С. 119.

²² Konecny P. Revolution and Rebellion: Students in Soviet Institutes of Higher Education, 1921—1928 // Canadian Journal of History. 1992, Vol. 27, Issue 3. P. 458.

²³ Fox S.M. Political Culture, Purges, and Proletarianization at the Institute of Red Professors, 1921—1929 // The Russian Review. 1993, Vol. 52, January. P. 26.

²⁴ Konecny P. Revolution and Rebellion: Students in Soviet Institutes of Higher Education, 1921—1928. P. 455.

²⁵ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2766а, арк. 64.

²⁶ XI з’езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). Мн., 1928. С. 161.

²⁷ Там жа. С. 142.

²⁸ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2766а, арк. 64.

²⁹ Там жа. Спр. 3432, арк. 3.

³⁰ Там жа. Спр. 5602—5605.

³¹ Там жа.

³² Fitzpatrick S. Stalin and the Making of a New Elite, 1928—1939 // Slavic Review. 1979, Vol. 3, No. 3. P. 378—379.

³³ Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов. С. 29—30.